

Leren uit het verleden: de vergeten erfenis van de Nederlandse feministische geografie en planologie als bron van stedelijke herverbeelding

– **Krisztina Varró**

Inmiddels is het gemeenplaats om te stellen dat Nederland voor een grote verstedelijkingsopgave staat – er is dan ook geen gebrek aan appèls op en pogingen tot de (her)verbeelding van de stad. Bestaande stedelijke toekomstvisies vertonen echter twee lacunes: een relatief geringere aandacht voor het sociale aspect van duurzaamheid en een gebrek aan historisch besef. Deze bijdrage stelt voor om deze tekortkomingen aan te pakken door het gedachtegoed van Nederlandse feministische geografen en planologen uit de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw te gebruiken als inspiratiebron. In een eerste stap worden de kerninzichten van feministische kritiek besproken: deze richtte zich erop dat ruimtelijke ordening en volkshuisvesting de herverdeling van taken tussen vrouwen en mannen in de weg stonden en met name vrouwen belemmerden in het uitoefenen van hun onafhankelijkheid. De eis van feministische geografen en planologen om ruimtelijke ordening in dienst te stellen van een meer geëmancipeerde samenleving was gevoed door discussies in formele en informele netwerken en was verankerd in interdisciplinair onderzoek, veelal uitgevoerd in opdracht van overheidsinstanties op verschillende schaalniveaus. In het licht van een nog steeds gebrekkige emancipatie en de inmiddels verdwenen aandacht voor de rol van ruimtelijk planningsbeleid hierin, pleit deze paper voor de heropleving van feministische geografie en planologie: voor de prioritering van sociale reproductie in stedelijke toekomstvisies; voor het heropbouwen van een interdisciplinair gevormde geografische én planologische kennisbasis; en voor een meerschallige, blijvende kennisinfrastructuur met oog voor emancipatie in de brede zin.

Leren uit het verleden

De vergeten erfenis van de Nederlandse feministische geografie en planologie als bron van stedelijke herverbeelding

Krisztina Varró

Stellingen

- Bestaande stedelijke toekomstbeelden schenken te weinig aandacht aan sociale duurzaamheid en zijn onvoldoende verankerd in een genuanceerde kennis van de planningsgeschiedenis.
- De Nederlandse feministische geografie en planologie van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw biedt cruciale inzichten voor het (opnieuw) problematiseren van de samenhang tussen ruimtelijke ordeningsbeleid en emancipatie in de brede zin.
- Planningsbeleid moet zich nadrukkelijker op sociale reproductie oriënteren door expliciete aandacht te besteden aan geslachtsspecifieke tijd-ruimtelijke strategieën en activiteitenpatronen en aan de plek die (onbetaalde, veelal door vrouwen verrichte) zorgarbeid hierin inneemt.
- Een emancipatie-gericht planningsbeleid is niet denkbaar zonder een interdisciplinair gevormde geografische én planologische kennisbasis over steden en verstedelijking en een meerschallige, blijvende kennisinfrastructuur.
- Wij moeten ons voorstellingsvermogen meer uitdagen om de werkelijk geëmancipeerde en zorgzame stad van de toekomst te verbeelden én de discussie aangaan met betrekking tot de uiteenlopende mogelijke interpretaties hiervan.

Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen, Departement Sociale Geografie en Planologie
Princetonlaan 8A, 3584 CB Utrecht
k.varro@uu.nl

Leren uit het verleden

De vergeten erfenis van de Nederlandse feministische geografie en planologie als bron van stedelijke herverbeelding

“Perhaps, to imagine the future differently, we need to start with history”
(Sandercock, 1998: 29)

Inleiding

‘Stedelijke transitie’, ‘transformatieopgave’, ‘toekomstbestendige verstedelijking’ – deze veelgebruikte termen uit het huidige stedelijke planningsdiscours onderstrepen de breed erkende urgentie van het (her)verbeelden van duurzame en leefbare steden. Kijkend naar de vele reflecties die tot doel hebben de stad en verstedelijking zich anders voor te stellen vallen twee dingen op. Ten eerste wordt er bij het formuleren van toekomstbeelden – op enkele uitzonderingen na (bijv. Lennartz & de Vries, 2024) – amper ernaar gekeken hoe dezelfde of vergelijkbare dilemma’s in het verleden zijn bediscussieerd of aangepakt. Ten tweede, ondanks de principële erkenning van de integrale samenhang van economische, ecologische en sociale duurzaamheid lijkt de nadruk, hoe subtiel dan ook, vooral op de eerste twee te liggen.

Illustratief hiervoor is dat in de Nationale Omgevingsvisie (Ministerie van BZK, 2020), die de toekomstige ontwikkeling van de leefomgeving in Nederland schetst, ‘het zorgen voor sterke en gezonde steden en regio’s’ pas als derde prioriteit verschijnt, na die met betrekking tot klimaatadaptatie en energietransitie, en het bevorderen van een duurzaam economisch groeipotentieel. Bekende stedelijke wensbeelden neigen eveneens vaak naar een focus op het ecologische en/of het economische. Zo verschijnt de imaginaire stad als een autovrije of zelfs post-fossiele stad (zie Pelzer & Versteeg, 2019), of als een stad geënt op een post-kapitalistische, ontgroeïende economie. Onlangs lijkt er wel een toenemende behoefte aan meer ‘mensgerichte’ benaderingen in de stedelijke ontwikkeling (Janssen, 2024). Ondanks, of juist vanwege de vermenigvuldiging van begrippen met betrekking tot het sociale – denk aan diversiteit, rechtvaardigheid, welzijn of sociale cohesie – blijft dit laatste domein echter opvallend onderbelicht in concrete voorstellen.

Deze bijdrage beoogt om deze twee lacunes – het gebrek aan historisch besef en de relatief ondergeschikte rol van het sociale in toekomstbeelden van de stad – aan te pakken. Dit wordt gedaan, in een eerste stap, door het belichten van het gedachtegoed en de inzet van Nederlandse feministische geografen en planologen in de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw. De herontdekking van dit rijk gedachtegoed is pas recent in gang gezet door een collectief bij de afdeling Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit Utrecht waar de auteur onderdeel van is (zie van der Craats et al., 2025; Zill et al., 2024). Na deze bespreking in vogelvlucht worden enkele sleutelaspecten van deze ten onterechte genegeerde erfenis gedistilleerd om te pleiten voor de heropleving van feministische geografie en planologie.

Strijd om emancipatie in de ruimte

De opkomst van feministische geografie en planologie in Nederland

Het streven naar emancipatie, in de zin van maatschappelijke gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen in kansen, rechten en plichten, vormde zich in West-Europa en Noord-Amerika in de context van de welvaartsgroei van de jaren '60 en de daarmee samenhangende, toenemende democratisering en pluralisering aan waarden. De feministische emancipatiebeweging droeg bij aan het bekritisieren van vanzelfsprekend geachte maatschappelijke en culturele opvattingen door diep verankerde ideeën met betrekking tot het traditionele kerngezin, bestaande uit een mannelijke kostwinner en een zorgende moeder, aan de kaak te stellen.

In Nederland vonden feministische ideeën vroeg weerklank onder een relatief kleine maar gedreven groep sociaal-geografen en planologen en vormden dé bron van hun kritiek, al vanaf de vroege jaren '70, op het emancipatie hinderende karakter van de gebouwde omgeving. Daarmee liepen ze voorop in vergelijking met hun zusters in 'het geïndustrialiseerde Noorden' (bijv. Hayden, 1980) in het bekritisieren van naoorlogse ruimtelijke planning die gestoeld was op modernistische ideeën van functiescheiding. Het verstedelijkingsbeleid, vastgelegd in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966) voorzag gebundelde concentratie, oftewel de geleide spreiding van bevolking en banen vanuit de steden naar de zogenaamde 'groeikernen'. Volgens een vandaag nog steeds gangbare interpretatie kwam dit beleid mede tot stand omdat "[d]e wens van jonge gezinnen om buiten in het groen te kunnen wonen, niet onredelijk [werd] gevonden" (de Klerk & van der Wouden, 2021: 172). De tot nu toe onderbelichte inzichten van feministisch sociaal-geografisch en planologisch onderzoek van weleer laten een heel ander licht schijnen op dit beleid en haar impact. Feministisch-ruimtelijk onderzoek bekritiseerde de scheiding die verstedelijkingsbeleid (impliciet) maakte tussen betaalde, productieve arbeid die doorgaans verricht werd door mannen buitenshuis en de onbetaalde zorgarbeid uitgevoerd door de huis-vrouw. Als gevolg van deze vanzelfsprekend geachte scheiding waren de opzet en inrichting van groeikernen namelijk afgestemd op de vermeende ruimtelijke behoeftes van het geïdealiseerde kerngezin, waardoor vrouwen hun ontplooiingsmogelijkheden sterk beperkt zagen. De scriptie *De buitenshuis werkende gehuwde vrouw en de stadsplanning* (Röling-van Kempen, 1972) wees als een van de eersten erop dat bij het opstellen van plannen voor de ruimtelijke structuur onvoldoende rekening werd gehouden met de veranderende maatschappelijke rol van vrouwen. Hoewel tussen 1960 en 1985 het aandeel buitenshuis werkende gehuwde vrouwen steeg van 7% naar 36% (Bloeme et al., 1988: 39), waren vervoersnetwerken lang afgestemd op de woon-werkverkeer van mannen. Hiermee werd de combinatie van werk en zorgarbeid – doorgaans de opgave voor de vrouw – een grote uitdaging. Vrouwen die geen betaalde baan hadden waren wederom thuisgebonden en leidden een 'geïsoleerd bestaan' in de 'buitengewoon benauwende' suburbs, zoals gesteld in stukken met de veelzeggende titels *Tijdsbesteding en ruimtelijk bereik van groene weduwen*¹ en *Het is altijd rustig in de nieuwbouwwijken* (van Engelsdorp Gastelaars & Maas Droogleever Fortuijn, 1976, en d'Ancona & van Eys, 1977, respectievelijk). D'Ancona en van Eys (1977) brengen ook ter sprake dat woonwensen die voortvloeiden uit – t.o.v. het als norm gestelde kerngezin – 'afwijkende' relatie- of samenlevingsvormen helemaal genegeerd waren door de eenzijdige, vrijwel geheel uit gezinswoning bestaande woningbouwprogramma's van de groeikernen (zie Bloeme et al., 1988). Hun misschien

¹ Het gebruik van de term 'groene weduwe', samengesteld uit het planologische begrip "groene hart" en de uitdrukking "onbestorven weduwe", werd een bron van intens debat. Sommigen vonden dat de term ten onrechte suggereert dat het isolement en eenzaamheid van vrouwen voornamelijk kan worden toegeschreven aan de afwezigheid van hun man (Brunt: 1976); anderen vonden de term "nog niet zo slecht" (d'Ancona, 1977: 18).

meest radicale voorstel was dat “het verrichten van betaalde arbeid beperkt te worden tot ongeveer 4 uur per dag” om te bewerkstelligen dat eenieder de nodige tijd heeft voor “de verzorging van zichzelf en mensen waarmee wordt samengeleefd” (p. 33).

Geografie- en planologiestudenten en junior onderzoeksters in met name Amsterdam, Utrecht en Nijmegen speelden een prominente rol in het formuleren van feministische kritiek vanaf eind jaren ‘70. Ze organiseerden vrouwenoverleggen en studiedagen, stelden leesbundels samen en kozen het tot dan genegeerde perspectieven van vrouwen als focus van hun (afstudeer)onderzoeken. Illustratief voor deze laatste waren de scripties *Ruimte voor vrouwen?* van van Meijel (1981) en die getiteld *Vrouwen in een nieuwbouwwijk: vastgebouwd?* van Jansen en Vulto (1981). Van Meijel’s scriptie richtte zich op de betekenissen en belemmeringen die in Lelystad in huurwoningen wonende vrouwen zonder betaalde baan gaven aan het suburbane milieu. Jansen en Vulto (1981) onderzochten de belemmeringen die vrouwen met jonge kinderen tegenkwamen bij het ondernemen van activiteiten buitenshuis. In 1979 werd ook een interuniversitaire en interdisciplinaire themagroep *Wonen en de positie van de vrouw* opgericht. Deze stelde zich als doel om probleemgericht onderzoek te doen naar de rol van vrouwen als gebruiker van de gebouwde omgeving alsook als participant in de besluitvorming met betrekking tot wonen, bouwen en ruimtelijke ordening (van Schendelen et al., 1982).

Emancipatoire ambities voor het ruimtelijk beleid...

De periode vanaf begin jaren ‘80 tot de jaren ‘90 zag de verdere institutionele verankering van initiatieven die vrouwenbelangen in de stedenbouw en ruimtelijke ordening behartigden. Plaatselijke *Vrouwen Advies Commissies voor de Woningbouw* (VAC’s) gevormd door ‘geïnteresseerde vrouwen’ verspreidden zich al sinds midden jaren ‘40 om advies te geven m.b.t. de gebruikskwaliteit en het woonplezier van woningen; in 1976 bestonden er inmiddels rond de 200 (Vos-de Koning, 1976). Begin jaren ‘80 kwamen hier nieuwe platformen bij. De institutionalisering van emancipatiebeleid kwam steeds meer op gang (van Doorne-Huiskens et al., 2017), wat leidde tot een stijgende kennisbehoefte. De overheid stelde subsidies beschikbaar en faciliteerde hiermee het verdere uitbouwen van kennisinfrastructuur op het gebied van emancipatie en ruimtelijk beleid.

Zo kreeg de *Stichting Vrouwen Bouwen Wonen* (1983), die als doel stelde om de invloed van vrouwen ten aanzien van bouwen en wonen te vergroten, een subsidie voor twee jaar van de ‘Directie Coördinatie Emancipatiebeleid’ van de Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toegezegd in 1984 o.a. als basisondersteuning voor haar coördinerende taken. Binnen het NIROV (Nederlandse Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting) ontstond het werkverband *Vrouwen in de Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting* (1983) met als doel om aandachtspunten te formuleren vanuit emancipatie-optiek naar beleidsinstanties toe voor de uitwerking van concrete plannen. Ook provinciale en lokale overheden toonden toenemende erkenning van het emancipatiebelang en traden op als opdrachtgever. Het is te vermoeden dat inmiddels afgestudeerde studenten sociale geografie en planologie die tijdens hun opleiding in aanraking kwamen met feministisch gedachtegoed een niet te onderschatten rol hebben gespeeld bij de totstandkoming en uitvoering van opdrachtonderzoek. Met name Provinciale Planologische Diensten vroegen om wetenschappelijke kennis over toekomstige ruimtebehoeftes voor de uitwerking van provinciale streekplannen. Een goed voorbeeld hiervan is het exploratief onderzoek geïnitieerd door de Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland naar hoe verschillende typen huishoudens in Haarlem, Enkhuizen en Stede Broec hun leven inrichten, eventueel taken combineren en welke rol de gebouwde omgeving daarbij speelt. Het onderzoek, uitgevoerd in samenwerking met het Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van

Amsterdam en gepubliceerd in het rapport *Van hot naar her* (Droogleever Fortuijn et al., 1987), zette de sterke traditie van tijd-ruimtebudgetten-analyse voort die de Nederlandse feministische geografie van oudsher kenmerkte.

Veranderingen in beleid boden wel nieuw stof voor kritische reflectie. De opeenvolgende studies van het bovengenoemde NIROV-werkverband getiteld *Vrouwen en de compacte stad* (NIROV-werkverband Vrouwen in de Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting², 1985), *Surburbane gebieden naar 2000* (NIROV-werkverband Vrouwen, 1987) en *Bestemmen met een emancipatoir oog* (NIROV-werkverband Vrouwen, 1988) wijdden zich aan de koerswijziging die het verstedelijkingsbeleid doormaakte in de jaren '80 (zie Figuur 1). In de context van economische stagnatie van die periode werd het beleid van gebundelde concentratie geleidelijk vervangen door een beleid gericht op concentratie in de centrale steden (de Klerk & van der Wouden, 2021). De studies plaatsten kritische kanttekeningen door een feministische lens bij deze kentering in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen zoals o.a. een groeiende deelname van vrouwen aan betaalde arbeid mét behoud van onbetaalde zorgarbeid, en vergrijzing (NIROV-werkverband Vrouwen, 1987). Zo wees het rapport *Vrouwen en de compacte stad* (NIROV-werkverband Vrouwen, 1985) erop dat hoewel de door de compacte stad-benadering geïmpliceerde stedelijke verdichting vrouwvriendelijk mocht ogen, hij niet per se zou leiden tot een reductie van woon-werkafstanden en een makkelijkere combinatie van betaald en onbetaald werk voor alle vrouwen. Verschillende categorieën vrouwen hebben immers “elk een ander (gewenst) activiteitenpatroon en waarschijnlijk andere eisen ten aanzien van de inrichting van de stad” (NIROV-werkverband Vrouwen, 1985: 2). Een ander kritiekpunt van het rapport was dat er onvoldoende beleidsaandacht was geschonken aan de bereikbaarheid van recreatieplekken en het creëren van een gedifferentieerd voorzieningenaanbod. Op een meer fundamenteel niveau uitte de studie tenslotte de kritiek dat geen van de besproken nota's uitgaat “van een toekomstbeeld met gelijke posities van vrouwen en mannen” (NIROV-werkverband Vrouwen, 1985: 29).

Figuur 1 Studies van het NIROV-werkverband Vrouwen in de Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV-werkverband Vrouwen, 1985, 1987, 1988)

² Hierna: NIROV-werkverband Vrouwen.

In een vervolgrapport wordt als concrete stap richting een geëmancipeerde ruimtelijke ordening de toetsing van bestemmingsplannen op emancipatoire aspecten – zoals de grootte en type voorziene woningen, ‘aanpassingsvermogen’, functiemenging, de bereikbaarheid van diverse voorzieningen en sociale veiligheid – voorgesteld (NIROV-werkverband Vrouwen, 1988). Dit zou bijdragen tot het verwezenlijken van de scenario van “[e]en pluriforme maatschappij anno 2015”, met als hoofdkenmerk “dat een ieder, ongeacht sexe of burgerlijke staat, tot de pensioengerechtigde leeftijd zowel betaalde, huishoudelijke als overige onbetaalde arbeid verricht” (NIROV-werkverband Vrouwen, 1988: I). Verder wordt gesteld dat in ruimtelijk opzicht een dergelijke maatschappij wordt gekenmerkt “door een grote veelzijdigheid. Monotonie in het ruimtelijk beeld is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een ruimtelijke opbouw van Nederland waarin *een ieder zich optimaal kan ontplooiën*” (NIROV-werkverband Vrouwen, 1988: I, nadruk toegevoegd). Emancipatie, oorspronkelijk gebruikt door feministische geografen en planologen om diverse ruimtelijke *vrouwen*belangen te behartigen heeft een overkoepelende betekenis gewonnen.

...en hun teloorgang

In 2015 was niet alleen de pluriforme maatschappij zoals hierboven geschetst ver te zoeken maar waren de ruimtelijke toekomstvisies hieromtrent zo goed als vergeten. Een omvattende analyse van de oorzaken reikt verder dan wat de omvang van deze bijdrage toelaat, maar er zijn enkele factoren en ontwikkelingen die kunnen worden genoemd. In de jaren ‘90 maakte de naoorlogse welvaartstaat geleidelijk plaats voor een centrale overheid met verminderende sturingsambities en -mogelijkheden op het gebied van de ruimtelijke ordening; marktwerking, deregulering en decentralisering wonnen aan terrein (Buitelaar, 2024). Mede door maatschappelijke individualisering verloor emancipatiebeleid – dat volgens critici nooit verankerd is geweest in een heldere en consistente overheidsvisie (van Doorne-Huiskens et al., 2017) – aan momentum en coherentie. Vanaf de tweede helft van de jaren ‘90 brokkelde de institutionele infrastructuur van emancipatie af (van Ostaijen & Wolf, 2024), ook in het ruimtelijk domein. Subsidiestromen droogden op, en zo ook opdrachtonderzoek met betrekking tot emancipatie en ruimte. De ooit gekoesterde wens om via een netwerk-strategie de invloed van lokaal feministisch activisme te verbinden en naar ‘hogere’ schalen van machtsuitoefening en besluitvorming uit te breiden (van Loon & Tersteeg, 1984) bleef onvervuld.

Leren uit het verleden

Op eerste gezicht lijken anno 2025 veel ideeën van feministische geografie en planologie aanwezig in het stedelijke ontwikkelingsdiscours. Zo is er een groeiende erkenning voor de noodzaak om het fysieke met het sociale te verbinden (Burger, 2024), en is verstedelijking besproken als sociale opgave die belangrijke aandachtspunten met zich meebrengt voor de ‘sociaal-geïnspireerde planner’ zoals levensloopbestendigheid, het mengen van generaties en leefstijlen, en fysieke én sociale veiligheid (cf. Duijn et al., 2023). Deze bijdrage pleit echter voor de noodzaak van een échte heropleving van feministisch geografisch en planologisch gedachtegoed. Zonder de pretentie van volledigheid worden hieronder twee met elkaar nauw verbonden lessen uitgelicht die kunnen (moeten) worden getrokken – geen afgebakende lessen in de vorm van kant-en-klare oplossingen, maar in de vorm van perspectieven op de stad, verstedelijking en planningsbeleid.

Ten eerste moeten we teruggrijpen op de kernbodschap van de feministische geografie en planologie dat de stad niet primair als een plek van productie en consumptie mag worden gezien, maar als een plaats die bestaat bij de gratie van zorgpraktijken in de brede zin van het woord, dus dankzij

activiteiten die essentieel zijn voor de instandhouding van het menselijk leven. Hieruit volgt dat planningsbeleid zich indringender op sociale reproductie dient te oriënteren en deze niet langer ondergeschikt mag stellen aan productie voor winst en betaalde arbeid – dit werkt namelijk emancipatie tegen. Het meest recente Emancipatiemonitor (CBS, 2024) bevestigt dat wij ons nog steeds bevinden in een tijd van ‘gemankeerde emancipatie’ (Breedveld & Van den Broek, 2003, zie Galle et al., 2007: 24) waar de arbeidsparticipatie van vrouwen weliswaar is toegenomen, maar – ondanks de gedeelde wens van gelijke taakverdeling – de zorgtaakparticipatie van mannen geen evenredige groei heeft doorgemaakt. Vrouwen worden ook bijna zes keer zo vaak alleenstaande ouder (vrouwen van Caribische of Surinaamse afkomst nog vaker) en verlenen vaker (langdurige) mantelzorg. In de constatering van het Ruimtelijk Planbureau van bijna 20 jaar geleden dat “[de] moderne mens het steeds drukker [krijgt] (Galle et al., 2007:7) kunnen zich waarschijnlijk velen vinden, maar rennen van ‘hot naar her’ blijft het meest van toepassing op de dagelijkse ervaring van vrouwen. Tegelijkertijd is de belangstelling voor (geslachtsspecifieke) tijd-ruimtelijke strategieën en activiteitenpatronen, die nog enigzins aanwezig was begin jaren 2000, helemaal verdwenen. De al eerder aangehaalde Nationale Omgevingsvisie legt de focus erop “dat onze steden gezond, aantrekkelijk, veilig en schoon zijn om in te wonen en te werken” (Ministerie van BZK, 2020: 109). De visie besteedt echter geen aandacht aan het creëren van de ruimtelijke voorwaarden voor een “zo comfortabel en efficiënt mogelijk dagelijks bestaan” (Galle et al., 2007: 44), waarin voor velen – met name vrouwen – de zorg voor anderen een centrale plaats inneemt. Een van de stellingen en tevens kritiekpunten van het rapport *Ruimte, beperkend of bevrijdend?* uit 1984 is nog steeds van toepassing en verdient om in volle lengte te worden geciteerd: “Instanties op het gebied van de ruimtelijke ordening houden vooral rekening met formele werkgelegenheid. Hiermee wordt de betekenis van huishoudelijke arbeid genegeerd en wordt voorbij gegaan aan de groeiende betekenis van andere activiteiten buiten dit officiële circuit om. Onderzoek naar de verschuivingen tussen formele, informele en huishoudelijke arbeid en de ruimtelijke consequenties hiervan verdient een hoge prioriteit” (van Putten, 1984: 64).

Deze laatste opmerking biedt een brug naar een tweede les of beter, set lessen met betrekking tot verschillende, samenhangende aspecten van kennis(productie) over de stad en verstedelijking. Feministisch geografisch en planologisch onderzoek was vernieuwend door de toepassing van (destijds) “minder gangbare van dataverzameling zoals interviews, observaties, casestudies en tijd-ruimte en geldbudgetonderzoeken” (van Putten, 1984: 64) en door haar epistemologische blik die de ‘gesitueerde kennis’ (Haraway, 1988) van het individu tot een erkende bron van planningskennis heeft verheven. Een moeilijk toegankelijke bron, dat wel: zoals Stokkers en Tummers (1987: 97) treffend opmerkten “rijst de vraag of een planologe (met betaalde baan) adequaat een beeld kan vormen van het activiteitenpatroon van bijvoorbeeld een bijstandsmoeder”. Voor de heropleving van feministisch geografisch en planologisch gedachtegoed moet er nieuw leven worden geblazen in de ooit sterke Nederlandse traditie van interdisciplinair geografisch-planologisch onderzoek dat de gedifferentieerde ervaring en impact van stedelijke structuren in kaart wist te brengen. Verder moet de kennisinfrastructuur worden herbouwd. Buitelaar (2024: 34) merkt op dat de “afstand tussen beleidsvorming en -uitvoering soms te groot [is]” en pleit voor het ophalen van ervaringskennis door “langdurige en intensieve interacties met lokale betrokkenen” via een sub-nationale institutionele structuur, bijvoorbeeld regiokantoren. Vanuit een feministisch perspectief zouden deze regiokantoren ook moeten bijdragen aan een hernieuwde beleidsaandacht voor de tijd- en ruimtekelpunten die burgers ervaren, evenals voor de *gesitueerde* ervaringskennis van degenen die (onbetaalde) zorgtaken verrichten, al dan niet in combinatie met betaald werk.

Conclusie

Leren uit het verleden is voor ruimtelijke planning, een per definitie toekomstgericht werkveld, allesbehalve vanzelfsprekend. Dit is des te meer het geval omdat de huidige maatschappelijk-politieke context in meerdere opzichten – denk onder andere aan mondialisering, digitalisering, toenemende individualisering en de veranderde rol van de overheid – wezenlijk complexer en dus uitdagender wordt ervaren dan enkele decennia geleden. Voor het formuleren én verwezenlijking van meer omvattende, ook sociaal duurzame langetermijnvisies voor stedelijke gebieden hebben we echter een beter langetermijngeheugen nodig. Zoals Pelzer (2024: 49) treffend opmerkt “zijn [er] historisch gegroeide patronen die ons voorstellingsvermogen in de weg zitten”. Als het gaat om de verbeelding van een werkelijk geëmancipeerde en zorgzame stad, dan blijken deze hinderende patronen nog dieper in het verleden te zijn verankerd (denk aan patriërchaat) dan in het geval van het wensbeeld van de fossiele stad bijvoorbeeld. Het herstel van genegeerde bijdragen tot de planningsgeschiedenis zoals die van feministische geografen en planologen is daarom ontontbeerlijk. Volgend Sandercock (1998) kunnen we stellen dat door dit herstel tevens gemarginaliseerde *change agents* van weleer erkend worden en hun constructieve kritiek op (vroeger) gangbare planningspraktijken als een gelijkwaardige bijdrage tot planningskennis gewaardeerd wordt. Hierdoor fungeert de erfenis van feministische geografie en planologie ook als een herinnering aan verzet én als een bron van inspiratie voor het afbreken van versteende opvattingen en institutionele structuren, vanuit welke gemarginaliseerde positie dan ook (cf. Sandercock, 1998).

Ten slotte kunnen en moeten we historisch inzicht ook gebruiken om bewust te blijven van de fundamenteel politieke aard van planningskennis. Feministische geografen en planologen vonden zich in de afkeur van de gevestigde ruimtelijke orde, maar er was ook een ideologisch verankerde oneenigheid tussen degene die, in ieder geval voorlopig, geen vergaande eisen stelden maar ‘slechts’ erom vroegen dat ruimtelijke ordening betere voorwaarden schept voor (vrouwen)emancipatie; en de meer Marxistisch geïnspireerde critici die fundamentele maatschappelijke veranderingen nastreefden (zie Kok & Boerlage, 1981; de Ruiten, 1982). Vragen we ‘maar’ om een divers aanbod aan collectieve voorzieningen en bereikbare, kwalitatief goede openbare ruimtes zodat het geven van zorg vergemakkelijkt wordt (en daardoor mogelijk/hopelijk aantrekkelijker voor mannen), of zoeken we aanknopingspunten met andere meer radicale richtingen (denk aan ontgroei) en eisen we de beperking van betaalde arbeidsuren en een gelijke taakverdeling? Zoals Maza formuleert, “[i]n order for the past to serve its best purpose we must not freeze it in place, we must argue about it” (Maza, 2017: 236). Deze paper hoopt een bijdrage te hebben geleverd aan de heropening van discussies over *hoe* sociale duurzaamheid, en binnen dat kader emancipatie, verbeeld en gerealiseerd moet worden voor en in de stad.

Dankwoord

Deze publicatie maakt deel uit van het project ‘Her city, her story: Uncovering the legacies of Dutch feminist geography and planning’, uitgevoerd door Jasmijn van der Craats (Erasmus Universiteit Rotterdam), Michiel van Meeteren, Marielle Zill en de auteur zelf (Universiteit Utrecht, Departement Sociale Geografie en Planologie). Het onderzoek is mede gefinancierd door een subsidie van de Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen (EFL) Stichting.

De auteur wil graag haar dank aan het onderzoeksteam uitspreken voor de inspirerende discussies waarop deze bijdrage voortbouwt alsook voor de feedback op deze paper, en neemt alle verantwoordelijkheid voor eventuele onjuistheden en fouten.

Referenties

- Bloeme, L., Greter, W., van Schendelen, M., Storm, M. & Visscher, N. (1988). *Versteend beleid. Volkshuisvesting in een geëmancipeerde samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij SUA.
- Brunt, I. (1976). Groene weduwe, vergeet het maar! *Vrouwen en hun belangen*, 41(7): 5-7.
- Buitelaar, E. (2024). *Een deskundige nationale ruimtelijke ordening: Deelstudie wrp-project De Deskundige Overheid*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)/ Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), verkregen via <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2024/09/12/een-deskundige-nationale-ruimtelijke-ordening>
- Burger, S. (2024). Het fysieke met het sociale verbinden, een verantwoordelijkheid voor ons allen, verkregen via <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/het-fysieke-met-het-sociale-verbinden-een-verantwoordelijkheid-voor-ons-allen/>
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2024). *Emancipatiemonitor 2024*. Den Haag: CBS.
- D'Ancona, H. (1977). Al benoem je ze niet, ze bestaan wel. *Wegwijzer*, 16-18.
- D'Ancona, H. & van Eys, H. (1977). Het is altijd rustig in de nieuwbouwwijken. *Opzij*, november, 30-33.
- De Klerk, L. & van der Wouden, R. (2021). *Ruimtelijke ordening. Geschiedenis van de stedelijke en regionale planning in Nederland 1200 – nu*. Rotterdam: NAI010 Uitgevers.
- De Ruiter, N. (1982). Bouwend wonen – wonend bouwen, In: Van Meijel, S., Renoù, M., van Schendelen, M., Vehmeijer, Y. & Verloo, M. (Eds.) *Vrouwendomicile en mannendominantie* (pp. 174-183). Amsterdam: Uitgeverij SUA.
- Droogleever Fortuijn, J., Hietbrink, S., Karsten, L. & Rijkes, M. (1987). *Van hot naar her. Het combineren van taken in tijd en ruimte door tweeverdieners, alleenstaande ouders en alleenwonenden in Haarlem, Enkhuizen en Stede Broec*. Haarlem: Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland.
- Duijn, M., van Popering, J. & Puylaert, H. (2023). Verstedelijking is (vooral) een sociale opgave. *ROMagazine*, verkregen via <https://romagazine.nl/artikel/28200/verstedelijking-is-vooral-een-sociale-opgave>
- Galle, M., van Dam, F., Peeters, P., Pols, L., Ritsema van Eck, J., Segeren, A. & Verwest, F. (2004). *Duizend dingen op een dag. Een tijdsbeeld uitgedrukt in ruimte*. Rotterdam: NAI Uitgevers & Den Haag: Ruimtelijk Planbureau.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3): 575-599.
- Hayden, D. (1980). What would a non-sexist city be like? Speculations on housing, urban design, and human work. *Signs*, 5(3): S170-S187.
- Jansen, C. & Vulto, M. (1981). *Vrouwen in een nieuwbouwwijk: vastgebouwd?* Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Geografisch Instituut.
- Janssen, C. (2024). *Developing places for human capabilities: Understanding how social sustainability goals are governed into urban development project*. Proefschrift TU Delft Bouwkunde, verkregen via <https://doi.org/10.7480/abe.2024.01>
- Kok, J. & Boerlage, S. (1981). *Vrouwen, emancipatie en ruimtelijke ordening*. Paper voor de Planologische Diskussiedagen 1981, 23 en 24 april te Delft.
- Lennartz, C. & de Vries, P. (2024). *Hoe groete nieuwbouwwijken aan de stadsranden veranderen. Lessen uit de Vinex-wijken voor de ontwikkeling van toekomstige grootschalige nieuwbouwgebieden*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

- Maza, S. (2017). *Thinking about history*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Ministerie van BZK (Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) (2020). *Nationale Omgevingsvisie Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Den Haag: Ministerie van BZK.
- NIROV-werkverband Vrouwen (1985). *Vrouwen en de compacte stad*. Den Haag: NIROV.
- NIROV-werkverband Vrouwen (1987). *Suburbane gebieden. Gewenste ontwikkelingen voor geëmancipeerde Samenleving*. Den Haag: NIROV.
- NIROV-werkverband Vrouwen (1988). *Bestemmen met een emancipatoir oog*. Den Haag: NIROV.
- Pelzer, P. (2024). *Verantwoordelijk voor de toekomst. Op zoek naar een planologie van de lange termijn*. trancity*valiz, verkregen via https://drive.google.com/file/d/1N_Ow69LuaQiBLfXzpDDBZN2jfUdAORKA/view
- Pelzer, P. & Versteeg, W. B. (2019). Imagination for change: The post-fossil city contest. *Futures*, 108:12-26. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.01.005>
- Röling – van Kempen, E.T. (1972). *De buitenshuis werkende gehuwde vrouw en de stadsplanning*. Amsterdam: Planologisch en Demografisch Instituut Universiteit van Amsterdam.
- Sandercock, L. (1998). Introduction: Framing insurgent historiographies for planning, In: Sandercock, L. (Ed.) *Making the invisible visible: A multicultural planning history* (pp. 1-33). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Stokkers, A. & Tummers, L. (1987) Vrouwen eisen de straat de terug... en de rest: seksuele asymmetrie en de bouwpraktijk, In: Hinterthür, H., de Jong, S., Vredeling, M., & van der Wel, M. (Eds.) *Het Vertrek, Vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en literatuur, fotografie en film* (pp. 95-120). Delft: Studium Generale Delft.
- Van Engelsdorp Gastelaars, R. & Maas Droogleeve Fortuijn, J. (1976). Tijdbesteding en ruimtelijk bereik van groene weduwen. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 2: 114-118.
- Van der Craats, J., van Meeteren, M., Varró, K., & Zill, M. (2025). Nederlandse feministische geografie anno 1984. *Agora* (in press).
- Van Doorne-Huiskens, Römken, R., Schippers, J. & Wiersma, A. (2017). *Van privéprobleem tot overheidszorg. Emancipatiebeleid in Nederland*. Zoetermeer: Lecturium Uitgeverij.
- Van Loon, J. & Tersteeg, V. (1984). Netwerken, een mogelijke strategie? *Rooilijn*, 4: 183-187.
- Van Meijel, S. (1981). *Ruimte voor vrouwen?* Amsterdam: Sociaal-Geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Van Ostaijen, M. & Wolf, E. (2024). De emancipatieparadox: Emancipatiebeleid als vrouwenprobleem. *Beleid en Maatschappij*, 51(1): 5-23.
- Van Putten, M. (Red.). (1984). *Ruimte, beperkend of bevrijdend? Studiedag emancipatie en ruimtelijke ordening*. Den Haag: Provincie Zuid-Holland.
- Van Schendelen, M., Vehmeyer, Y. & Verloo, M. (1982). Vrouwen en gebouwde omgeving, In: Van Meijel, S., Renoù, M., van Schendelen, M., Vehmeijer, Y. & Verloo, M. (Eds.) *Vrouwendomicile en mannendominantie* (pp. 9-21). Amsterdam: Uitgeverij SUA.
- Vos-de Koning, W.M. (1976). Het werk van de VAC's bij de woningbouw. *Vrouwen en hun belangen*, 41(7): 10-12.
- Zill, M., Varró, K., van Meeteren, M. & van der Craats, J. (2024). 'Dutch feminist geography and its place in the science-society interface (1968-1995)'. Paper gepresenteerd op de *10th Nordic Geographers Meeting* in Kopenhagen, juni 2024